

العربية العلوية و اللغة المروية؛ كتابی نویافته از شیخ حرّ عاملی؛ معرفی و نقد - وحید شوندی
علمی- ترویجی

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال هفدهم، شماره ۶۶ «ویژه قرآن و حدیث»، بهار ۱۳۹۹، ص ۱۹۰-۱۹۸

العربية العلوية و اللغة المروية؛ كتابی نویافته از شیخ حرّ عاملی؛ معرفی و نقد

وحید شوندی*

چکیده: این گفتار به معرفی مختصر کتاب العربية العلوية و اللغة المروية؛ نوشته محدث شیعی شیخ حرّ عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴) می‌پردازد. این کتاب که تا کنون کمتر شناخته شده، بخش‌هایی از ادبیات عرب را بر اساس احادیث اهل بیت نگاشته است. در قسم اول، ۳۹ باب از ابواب ادبیات عرب و در قسم دوم، ۴۰ کلمه یا عبارت را بر مبنای احادیث شیعی توضیح می‌دهد. نگارنده پس از بیان تاریخچه‌ای از دو دیدگاه ادبیان در باره جواز یا عدم جواز استناد به احادیث در علوم ادبی، در باره کتاب العربية العلوية توضیح داده است و تنها نسخه خطی کتاب را که مبنای تحقیق کتاب است، شناسانده است. همچنین فهرست تفصیلی کتاب را آورده است تا درونمایه کتاب مشخص شود.

کلیدوازه‌ها: العربية العلوية و اللغة المروية (کتاب) - کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی؛ حرّ عاملی؛ ادبیات عربی؛ حدیث شیعی.

---

*. پژوهشگر حوزه علمیه قم.

مقدمه

در باره زندگی و آثار محدث بزرگوار شیخ حرّ عاملی (۸ ربیع‌الثانی ۱۰۳۳-۲۱ ماه رمضان ۱۱۰۴) بسیار نوشته‌اند، تا آنجا که نیازی به تکرار نوشه‌های پیشین نیست آثار گرانقدر و جاودانه او همچون وسائل الشیعة، الجواهر السنیة، اثبات المذاہ، الفوائد الطوسية، امل الآمل و کتابهای دیگر، صدها سال به مجالس و مراکز علمی مکتب اهل بیت روشنی بخشیده است.

افرون بر آن، ایشان کتابهای فراوانی از آثار قدماء را استنساخ کرده که به برکت این جهاد علمی، امروز نسخه‌های معتبری از آنها را در اختیار داریم. همچنین اجازات و انهاءات ایشان به دانشوران زمان خود نشان می‌دهد که جلسات متعدد قرائت و تصحیح و مقابله این کتابها را اداره می‌کرده است.

کتاب العربية العلوية یکی از آثار مكتوب و کمتر شناخته شده شیخ حرّ عاملی است که در این گفتار در باره آن توضیحاتی خواهد آمد.

۱. تاریخ استناد به احادیث در علوم ادبی

در زمینه تاریخ استناد به حدیث در علوم ادبی، باید گفت: ادبیان متقدم در صرف و نحو، کمتر به احادیث نبوی استناد می‌کردند، با اینکه در دیگر علوم ادبی این استناد بیشتر بود. خلیل بن احمد (م ۱۷۵)، سیبیویه (م ۱۸۰)، فراء (م ۲۰۷) و ابن خالویه (م ۳۷۰) در این گروه به شمار می‌روند. (بنگرید: موقف النحوة من الاحتجاج بالحدیث الشریف، ص ۴۲-۱۸۹) در سده‌های هفتم تا دوازدهم دانشوران دیگر را در همین گروه می‌بینیم، مانند: ابوالبقاء عکبری (م ۶۱۶)، ابن حاچب (م ۶۴۶)، رضی استرآبادی (م ۶۸۸)، ابن هشام (م ۷۶۲)، سیوطی (م ۹۱۱) و ابن ابی الطیب فاسی (م ۱۱۷۰). (بنگرید: النحویون و الحدیث الشریف، ص ۶۵-۱۳۰؛ موقف النحوة من الحدیث الشریف، ص ۲۲۶-۲۳۳؛ تاریخ الاحتجاج النحوی بالحدیث الشریف، ص ۱۸۸؛ فیض نشر الانشراح من روض طی الاقتراح، ج ۱ ص ۵۲۵)

البته گروهی از دانشوران علوم ادبی با این رویکرد مخالفت کرده‌اند. سیوطی دو دلیل آنها را نقل می‌کند. (اقتراح فی اصول النحو، ص ۴۴ - ۴۵) به این دو دلیل نیز پاسخ داده شده که تفصیل کلام، موكول به محل خود می‌باشد.

تاریخچه یادشده بر اساس دیدگاه‌های اهل تسنن است که حدیث را منحصر به کلام پیامبر می‌دانند، در حالی که شیعه تمام کلمات صادره از پیامبر و حضرت زهرا و دوازده امام را حدیث می‌داند. غنای گنجینه حدیثی بر این مبنای دیدگاه و ادله طرفداران استناد به حدیث در ادبیات را تقویت می‌کند. تفصیل این کلام نیز مجال دیگر می‌طلبد.

کتاب العربية العلوية نوشته شیخ حرّ عاملی در این راستا قابل تذکر و توجه است که تا کنون کمتر به آن اشاره شده است.

۲. در باره کتاب العربية العلوية

یکی از آثار محدث عاملی کتاب العربية العلوية است که در چندین منبع کتابشناسی و تراجم نگاری ضمن فهرست آثار شیخ حرّ، از آن یاد شده است. (از جمله بنگرید: امل الامل ج ۱، ریاض العلماء ج ۵ ص ۶۶، لعلة البحرين ص ۷۵، روضات الجنات ج ۷ ص ۹۹، الذريعة ج ۱۴ ص ۲۴۳ و چندین منبع دیگر)

مؤلف در یکی از اجازات خود، ضمن اشاره به آثار خود، از این کتاب یاد می‌کند. در اجازه به سید محمد تقی ابن سید محمد صادق موسوی که در اواخر

شعبان ۱۱۰۰ در مشهد مقدس رضوی صادر شده، می‌نویسد:

«و أجزت له ... أن يروي عنى جميع ما ألفته و جمعته و رويته من الكتب و الرسائل، فمنها:

... كتاب العربية العلوية و اللغة المروية، لم يتم ...»

متن این اجازه در پایان نسخه‌ای از وسائل الشیعه آمده که به شماره ۴۳۵ کتابخانه

مدرسه نواب مشهد موجود است. (فهرست نسخه‌های خطی مدرسة علمیة عالی نواب، ص ۳۵۷. نیز

بنگرید: علم الحدیث، کاظم مدیر شانه چی، ص ۲۸۱ - ۲۸۳)

محدث عاملی در این کتاب، به ۳۱ کتاب استناد کرده، که علاوه بر منابع حدیثی شیعه امامیه، نام برخی از کتابهای اهل تسنن نیز در این فهرست دیده می‌شود؛ مانند: نزهه الألباء نوشته ابوالبرکات انباری (۵۷۷ - ۵۱۳)، الفیہ ابن مالک (۶۰۰ - ۶۷۲)، وفیات الاعیان ابن خلکان (۶۰۸ - ۶۸۱).

۳. فهرست ابواب کتاب

فهرست ابواب کتاب به ترتیب مصنف چنین است:

القسم الأول فيما يتعلق بالعربية: (شامل ۳۹ باب که ۱۰۷ حدیث یا نقل در آن آمده است)

در این بخش برخی از قواعد و قوانین کلی ادبی، مباحث صرفی و نحوی، اشتقاق، تفسیر، کلام، فقه، تاریخ و علوم دیگر آمده است.

(۱). باب الأمر بتعلم العربية.

(۲). باب الأمر بالإعراب وتعلم الأدب واحتساب اللحن.

(۳). باب الأمر بتعلم النحو وأن أمير المؤمنين على بن أبي طالب عليهما وضعة.

(۴). باب جملة من مسائل النحو.

(۵). باب ذم الإفراط في النحو والإكثار منه.

(۶). باب أن العطف يقتضي تشريك الحكم، وأن «الباء» قد تجيء للتبسيط.

(۷). باب أن «أو» للتخيير كلما وردت في القرآن في الكثارات ونحوها، وأنه تأتي للتقسيم أيضاً.

(۸). باب جملة من أنواع ألفاظ القرآن وأحكامها المتعلقة بالعربية.

(۹). باب أنه قد يستعمل لفظ العموم في معنى الخصوص القرينة.

(۱۰). باب أنه قد يستعمل لفظ الخصوص في معنى العموم القرينة.

- (١١). باب أَنَّه قد يُستعمل الفعل وشبيهُ إلى غير ما هوَ لِه، فلا يكون الإسناد حقيقةً بل يكون مجازاً.
- (١٢). باب أَنَّه قد يُستعمل الفعل الماضي في معنى الاستقبال لقرينة.
- (١٣). باب أَنَّ «إِلَّا» قد تُستعمل بمعنى «وَأَوْ الْعَطْف» لقرينة.
- (١٤). باب أَنَّه قد يُذكَر مقول القول ويُحذف القول لقرينة.
- (١٥). باب أَنَّه قد يُحذف المضاف ويُقام المضاف إِلَيْه مقامة لقرينة.
- (١٦). باب أَنَّ إسناد أفعال العباد إِلَيْهِم حقيقةً لا مجاز، وإنسادها إلى الله مجاز لا حقيقة.
- (١٧). باب أَنَّه قد يُخاطب إنسانٌ ويراد بالخطاب غيره.
- (١٨). باب أَنَّه لا يقصد بالخطاب مخاطبٌ معينٌ، فيُقيد العموم لـكُلِّ مَنْ يصلح له الخطاب، وأن استغراق المفرد أشمل من الجمع.
- (١٩). باب أَنَّه يجوز أن يُخاطب المفرد بخطاب الجمع للتعظيم.
- (٢٠). باب أَنَّ {وَأَرْجُلَكُمْ} في آية الوضوء مخوضةٌ معطوفةٌ على {رَؤْسَكُمْ}.
- (٢١). باب «إِلَى» هل تأتي بمعنى «مِنْ» أم لا؟
- (٢٢). باب أَنَّ الاستفصال طلب الفعل.
- (٢٣). باب اشتقاء جملة من أسماء الله وأسماء الأنبياء والأئمة عليهم السلام وغيرها.
- (٢٤). باب أَنَّ «ما» لما لا يعقل.
- (٢٥). باب جواز الفصل بين فعل المدح والذم وفاعله.
- (٢٦). باب الفصل بين الموصوف والصفة.
- (٢٧). باب أَنَّه ينبغي تعلم الكتابة.
- (٢٨). باب آداب كتابة البسملة.
- (٢٩). باب استحباب الابتداء بالبسملة في الكتابة وغيرها.

- (٣٠). باب آداب المكتبة.
- (٣١). باب آداب الكتابة.
- (٣٢). باب أَنَّه قد يُستعمل اللفظ في غير معناه على وجه المجاز أو التشبيه.
- (٣٣). باب أَنَّه إذا قيل: «شهر رمضان» فالشهر مضادٌ إلى الاسم، والاسم اسمُ الله عَزَّ وَجَلَّ.
- (٣٤). باب أَنَّ صيغةً (فعال) للمبالغة في الفعل.
- (٣٥). باب أَنَّه قد يُخلب اللقب أو الكنية على الاسم.
- (٣٦). باب أَنَّ «الشمال»، و«الجنوب»، و«الصبا»، و«الدبور» أسماء ملائكة، وأنَّ الرياح الأربع تُضاف إليها.
- (٣٧). باب عدم جواز زيادة الحمز في القرآن وترك الحمز الأصلى.
- (٣٨). باب أَنَّ أواخر فصول الأذان والإقامة مخرومةً ساكنةً للوقف.
- (٣٩). باب أَنَّ «الباء» في البسمة للاستعانة.
- بخش دیگر شامل معنای برخی از واژه‌ها یا عبارات است که در احادیث آمده است. القسم الثاني: معانی شردمة من اللغات عن الأحاديث: (معنای ٤١ واژه یا عبارت که در احادیث آمده است):
- (١). العقل؛ (٢). الألباب؛ (٣). القلب؛ (٤). الأعرابي؛ (٥). العلامة؛ (٦). العلم، مرتين؛
  - (٧). الكمال؛ (٨). العلماء؛ (٩). الفقيه؛ (١٠). النقص؛ (١١). إحياء العلم؛ (١٢). الدراسة؛
  - (١٣). التصرّع؛ (١٤). الطعام؛ (١٥). المفتزع؛ (١٦). العبادة؛ (١٧). رؤية الله؛ (١٨). الأ بصار؛
  - (١٩). الغضب؛ (٢٠). الرضا؛ (٢١). السخط؛ (٢٢). جملة من أسماء الله؛ (٢٣). الاسم؛
  - (٢٤). البسمة؛ (٢٥). الله؛ (٢٦). النور؛ (٢٧). الأول، مرتين؛ (٢٨). البَلْح؛ (٢٩). الْبَسْر؛
  - (٣٠). الآخر؛ (٣١). القدير؛ (٣٢). العالم؛ (٣٣). السميع؛ (٣٤). البصير؛ (٣٥). اللطيف؛

(۳۶). القوى؛ (۳۷). الله أكبر؛ (۳۸). سبحان الله؛ (۳۹). الواحد؛ (۴۰). القائم.

۴. نسخه خطی کتاب

نسخه منحصر این اثر ضمن مجموعه‌ای به شماره ۲۴۰ در کتابخانه فاضل خوانساری خوانسار موجود است (فهرست نسخه‌های خطی فاضل خوانساری، ج ۱ ص ۲۰۳-۲۰۵). در این مجموعه که ۱۱ رساله و ۲۹۹ برگ دارد، تمام رسائل آثار شیخ حر عاملی است، بجز رساله هفتم که اعتقادات شیخ صدوق است. کاتب آن ابراهیم بن محمدعلی عاملی است که شیخ آقا بزرگ تهرانی احتمال داده وی از شاگردان یا معاصران شیخ حر عاملی باشد. (طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۲، ص ۱۳)

یکی از شواهدی که این نظر محقق تهرانی را تأیید می‌کند، وجود نسخه‌هایی از آثار محدث عاملی به خط این کاتب است؛ از جمله:

الف. اثیة المداة، کتابت ۱۱۲۵. (الذریعة، ج ۱ ص ۱۱۲، رقم ۵۴۱)

ب. وسائل الشیعه، کتابت ۱۱۲۳، نسخه خطی شماره ۲۳۴۸ مرکز احیای میراث اسلامی قم. (فهرست نسخه‌های خطی مرکز، ج ۶ ص ۳۵۳-۳۵۴)

ج. نسخه‌ای دیگر از وسائل الشیعه، کتابت ۱۱۲۴، نسخه خطی شماره ۵۹۶ مدرسه صدر بازار اصفهان. (فهرست نسخه‌های خطی مدرسه، ج ۲ ص ۴۲۵)

د. الفوائد الطوسيه. آغاز این نسخه به خط مؤلف است و ابراهیم عاملی آن را کامل کرده و به تاریخ ۲ جمادی الآخرة ۱۱۲۱ به پایان بردé است. نسخه به شماره ۷۸۳۸ در کتابخانه رضویه مشهد موجود است. (فهرست نسخه‌های خطی رضوی، ج ۱۴ ص ۳۸۸-۳۸۹) محقق تهرانی این نسخه را نزد سید محمد رضا تبریزی در نجف دیده بود و در کتابهایش آن را توصیف می‌کند. (الذریعة ج ۱۶ ص ۳۴۸ رقم ۱۶۱۶؛ طبقات اعلام الشیعه قرن ۱۲ ص ۱۳)

(۱۴ -

تحقيق کتاب بر اساس همین نسخه توسط نگارنده انجام شده و با تقریظی از

علامه سید عبدالستار الحسینی در مرحله چاپ و نشر است.

متأخر

۱۹۷

- (۱). الاقتراح في أصول النحو: للشيخ جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي المصري الشافعى (٨٤٩ - ٩١١ هـ)، ضبطه وعلق عليه: عبد الحكيم عطية، راجعه وقدم له: علاء الدين عطية، دار البيروتى، ط ٢٠٠٦ هـ / ١٤٢٧ م.
- (۲). أمل الامل في علماء جبل عامل: للشيخ محمد بن الحسن المخر العاملى (١٠٣٣ - ١١٠٤ هـ)، تحقيق السيد أحمد الحسيني [الإشكوري]، مكتبة الأندرس، مطبعة الآداب - بغداد، ط ١، ١٣٨٥ هـ.
- (۳). تاريخ الاحتجاج النحوى بالحديث الشريف: للدكتور فخر الدين قباوة، دار المتنقى - حلب، ط ١٤٢٥ هـ / ٢٠٠٤ م.
- (۴). الذريعة إلى تصانيف الشيعة: للشيخ محمد محسن بن علي الشهير بآقا بزرگ الطهراني (١٢٩٣ - ١٣٨٩ هـ)، مطبعة الغرب - النجف الأشرف، ط ١، ١٣٥٥ هـ.
- (۵). روضات الجنات في أحوال العلماء والسداد: للسيد محمد باقر بن زين العابدين الموسوي الخوانساري (١٢٢٦ - ١٣١٣ هـ)، قدم له السيد محمد تقى الكشفي، حققه: الشيخ أسد الله إسماعيليان الدهاقانى، منشورات إسماعيليان - قم المقدسة، ط ١، ١٣٩٠ هـ.
- (۶). رياض العلماء وحياض الفضلاء: للميرزا عبد الله بن عيسى بيگ الأفندى الإصفهانى (من أعلام القرن الثاني عشر)، تحقيق: السيد أحمد الحسيني [الإشكوري]، مؤسسة التاريخ العربى - بيروت، ط ١، ١٤٣١ هـ.
- (٧). العربية العلوية واللغة المروية: للشيخ محمد بن الحسن المخر العاملى (١٠٣٣ - ١١٠٤ هـ)، تحقيق وحيد الشؤندي، تحت الطبع.
- (٨). علم الحديث: شيخ كاظم مدير شانه چي، مؤسسه نشر اسلامي وابنته به جامعه مدرسین - قم، ط ٢١، ١٣٨٧ ش.
- (٩). فهرست نسخهای خطی کتابخانه آیة الله فاضل خوانساری (خوانسار - ایران): سید جعفر حسینی اشکوری، زیر نظر حاج محمد حسن فاضلی، انتشارات انصاریان - قم، ط ١، ١٤١٦ هـ / ١٣٧٤ ش.
- (۱۰). فهرست نسخهای خطی کتابخانه مدرسه صدر بازار - اصفهان: سید جعفر حسینی اشکوری، مجمع ذخائر اسلامی - قم، ط ١، ١٤٢٦ هـ / ١٣٨٤ ش.
- (۱۱). فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ج ۱۴): برات علی غلامی مقadem، منشورات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۶ ش.
- (۱۲). فهرست نسخهای خطی مدرسه علمیه عالی نواب: محمود یزدی مطلق (فاضل)، عروج اندیشه - مشهد، ط ۱، ۱۴۳۰ هـ / ۱۳۸۸ ش.
- (۱۳). فهرست نسخهای خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، قم - ایران (ج ۶): سید احمد حسینی [اشکوری]، سرور، ط ١، ١٤٢٥ هـ / ١٣٨٣ ش.

- (١٤). الكواكب المنتشرة في القرن الثاني بعد العشرين (طبقات أعلام الشيعة): للشيخ محمد محسن بن علي الطهراني المعروف بآقا بزرگ (١٢٩٣ - ١٣٨٩ هـ)، دار إحياء التراث العربي - بيروت، ط١، ١٤٣٠ هـ.
- (١٥). لؤلؤة البحرين في الإجازة لقرني العين: للشيخ يوسف بن أحمد البحرياني (١١٠٧ - ١١٨٦ هـ)، تحقيقه وعلق عليه: العالمة السيد محمد صادق آل جبر العلوم، مكتبة فحراوي - المنامة، ط١، ١٤٢٩ هـ / ٢٠٠٨ م.
- (١٦). موقف النها من الاحتجاج بالحديث الشريف: للدكتورة خديجة الحديشي، دار الرشيد، منشورات وزارة الثقافة والإعلام - الجمهورية العراقية، ١٩٨١ م.
- (١٧). الحوئون والحديث الشريف: للدكتور خليل بنیان الحسون، دار جریر - عمان، ط١، ١٤٣٦ هـ / ٢٠١٦ م.